

**Edyta PIETRZAK** 

Politechnika Łódzka

edyta.pietrzak@p.lodz.pl

## O PROCESIE RÓŻNICOWANIA

### TOŻSAMOŚĆ EUROPEJSKA W OPOZYCJI DO INNOŚCI

**ABSTRACT** **On the Process of Othering. European Identity in Opposition to Otherness**

The process of othering is the process of assigning a group or individual the role of the Other and creating one's own identity in opposition to it. It deprives Others of the characteristics of "the same": reason, dignity, love, pride, heroism, nobility, and ultimately human rights, regardless of whether the Other is a racial or religious group, a sexual minority or a nation. The process of othering can take a form of exploitation, oppression and even genocide because, as Richard Rorty put it, everything changes who is a fellow member of our moral community. Stanisław Konopacki describes it in relation to the question of European identity, built in opposition to Otherness. This opposition turns out to be extremely inspiring for an analysis of contemporary crises in the European Union. The paper presents a theoretical analysis of the process itself, its anthropological sources, and its consequences for the Habermas project of the contemporary European public sphere.

**Keywords:** othering, Other, intersectionality, European identity**Słowa kluczowe:** różnicowanie, Inny, intersekcjonalność, tożsamość europejska

Proces różnicowania (*the process of othering*) to proces przypisywania grupie lub jednostce roli Innego i budowania w opozycji do niego własnej tożsamości. Różnicowanie pozbawia Innych cech charakterystycznych dla „tego samego” – rozumu, godności, miłości, dumy, heroizmu, szlachetności, a ostatecznie nawet praw człowieka. Niezależnie od tego, czy Inny jest grupą rasową czy religijną, mniejszością seksualną czy narodem. *The process of othering* może przyjąć formę wyzysku, ucisku, a nawet ludobójstwa. W ostatnich latach zaobserwować możemy pewną łatwość, z jaką przymiotnik „inny” (*other*) przekształcił się w czasownik „othering”, co wskazuje na siłę tego terminu, zajmującego ważną pozycję w dyskursie postkolonialnym i obywatelskim.

W artykule zaprezentowana jest hermeneutyczna analiza samego procesu, jak i jego antropologicznych źródeł oraz zarysowane są konsekwencje różnicowania dla współczesnej europejskiej sfery publicznej. Tekst ma budowę trójdzielną. W pierwszej części podejmowane są kwestie związane ze źródłami procesu różnicowania, w drugiej przedstawiona jest systematyczna koncepcja różnicowania Gayatri Spivak, a część trzecia poświęcona jest implikacjom procesu różnicowania dla tożsamości europejskiej. Wspomniany mechanizm opisywany jest w pracach wielu współczesnych myślicieli. Richard Rorty odwołuje się do niego, pisząc, że wszystko zmienia to, kto liczy się jako bliźni przynależący do naszej wspólnoty moralnej<sup>1</sup>, a Stanisław Konopacki zwraca uwagę, że tożsamość europejska budowana jest w opozycji do Inności<sup>2</sup>. Także Habermasowski projekt europejskiej sfery publicznej ma swoje związki z różnicowaniem.

## ŹRÓDŁA PROCESU RÓŻNICOWANIA

Różnicowanie odnosi się bezpośrednio do zagadnienia tożsamości i odwołuje do tego, co społeczne. Tożsamości umiejscowione są bowiem w określonych kontekstach społecznych i przez te konteksty są uwarunkowane. Jedną z koncepcji teoretycznych wyjaśniających bliżej owe uwarunkowania jest teoria postkolonialna, odnosząca się do tożsamości mniejszości etnicznych. Może być ona przydatna w analizie wszelkiego rodzaju relacji z Innym<sup>3</sup>.

Pierwszy systematyczny opis i teoretyczną koncepcję pojęcia *othering* stworzyła w 1985 r. Gayatri Spivak<sup>4</sup>. Samo pojęcie wywodzi się jednak z o wiele wcześniejszych tradycji. Zebrane przez antropologów wyobrażenia i opisy związane z Innymi tożsame były z etnicznymi wyobrażeniami o obcych lub *nieludziach*, wyrastały z przeświadczenia o centralnym położeniu Europy wobec świata oraz przekonania o wyjątkowości

<sup>1</sup> R. Rorty, *Human Rights, Rationality and Sentimentality*, [w:] *On Human Rights*, red. S. Shute, S. Hurley, New York 1993, s. 124.

<sup>2</sup> Zob. S. Konopacki, *Obywatelstwo europejskie w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Łódź 2005.

<sup>3</sup> S.Q. Jensen, *Othering, Identity Formation and Agency*, „Qualitative Studies” 2011, vol. 2, nr 2, s. 63.

<sup>4</sup> Gayatri Chakravorty Spivak – teoretyczka i krytyczka kultury, zajmuje się dekonstrukcjonizmem, feminizmem i postkolonializmem. Jest profesorką na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku.

europejskiej kultury. Europejczycy chcieli kształtować Innych na swoje podobieństwo, co w praktyce oznaczało odmawianie im możliwości decydowania o sobie. Zgodnie z zasadą etnocentrycznego postrzegania świata Inny znaczy gorszy. Obfite materiały antropologiczne wskazują na etnocentryzm jako główny wyznacznik samoidentyfikacji. Centrum świata, „pępek Ziemi” zamieszkiwali zawsze prawdziwi ludzie otoczeni przez *nie*ludzi lub wspomnianych barbarzyńców. Zdaniem Edmunda Leacha uniwersalne zestawienie „my–oni” poprzedzone jest opozycją „ludzie–nieludzie”<sup>5</sup>. Przekłada się to na wytyczenie czy umocnienie symbolicznych i fizycznych granic między grupami, na włączanie i jednocześnie wykluczanie ze wspólnot, co zostało opisane przez XX-wiecznego polskiego antropologa kultury Ludwika Stommę jako izolacja świadomościowa. Polega ona na interpretacji zarówno tego, co przybywa jako nowe do grupy, jak również tego, co grupa zgromadziła jako swoją tradycję, zgodnie z wymogami integralności i ważnych dla niej ideologii. Stomma, który swoim przeciwstawiał obcych<sup>6</sup>, opisuje widziany przez chłopów świat przez opozycję *orbis interior* i *orbis exterior* oraz „swoj” i „obcy”.

W tradycji filozoficznej różnicowanie można wywodzić od Hegłowskiej dialektyki pana i niewolnika odczytywanej jako teorię rozumienia siebie, którą znaleźć możemy później u Simone de Beauvoir w *Drugiej płci*. Opisuje tam ona, jak to mężczyźni postrzegani są w kulturach patriarchalnych jako norma, a kobiety jako Inne/Inni. W odniesieniu do Hegla de Beauvoir odnosi dychotomię ja–Inny zarówno do płci, jak i do wiążących się z nią bezpośrednio hierarchicznych różnic społecznych<sup>7</sup>.

*The concept of othering* znaleźć możemy również w twórczości teoretyków, którzy wywarli wpływ na współczesną myśl społeczno-polityczną: etnografa Claude’a Lévi-Straussa, psychoanalityka Jacques’a Lacana i filozofa Emmanuela Levinasa. Lacan zauważył, że istnieje związek między teorią Innego a alienacją i odniósł się w swych rozważaniach dotyczących tego zagadnienia do dwóch elementów: po pierwsze do języka, który odgrywa centralną rolę w kształtowaniu tożsamości, po drugie do procesu uzyskiwania tożsamości w spojrzeniu potężnych, dopiero niejako będąc przez nich dostrzeżonym<sup>8</sup>. *Othering* to według Lacana proces, który można zastosować także w odniesieniu do siebie samego, w doświadczaniu siebie jako obcego – podświadomość może być bowiem obcym w nas samych<sup>9</sup>. Lévi-Strauss, autor *Trójkąta kulinarnego*, opisał, jak w historii ludzkości ludzie stosowali wobec Innego dwie strategie: włączanie (symboliczny kanibalizm, pochłanianie) eliminujące wszelkie granice lub wykluczanie (wyplwanie, wydalenie) poprzez ustanowienie silnych granic i instytucji, które utrzymywałyby ich w izolacji<sup>10</sup>. Emmanuel Levinas odwoływał się do Innego w swojej filozofii moralnej, którą oparł właśnie na

<sup>5</sup> Zob. W. Burszta, *Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje*, Poznań 1998.

<sup>6</sup> Zob. L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986, s. 82.

<sup>7</sup> Zob. S. de Beauvoir, *The Second Sex*, London 1997, s. 16.

<sup>8</sup> A. Gingrich, *Conceptualizing Identities*, [w:] *Grammars of Identity/Alterity – A Structural Approach*, red. G. Bauman, A. Gingrich, Oxford 2004, s. 11.

<sup>9</sup> Zob. J. Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-1955*, New York 1988.

<sup>10</sup> Zob. C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*, Harmondsworth 1955.

spotkaniu „twarzą w twarz” z drugim człowiekiem, postrzegając moment tego spotkania jako jedyny nieredukowalny i konkretny sposób nawiązania relacji z Innym<sup>11</sup>.

Zygmunt Freud określał *othering* mianem „narcyzmu małych różnic”<sup>12</sup>. W procesie tym Inny – osoba lub grupa, która znajduje się w najbliższej fizycznej i symbolicznej bliskości, stanowi zagrożenie dla tożsamości i dumy grupy dominującej. Konsekwencje owego narcyzmu mogą być widoczne zarówno w drobnych, jak i poważnych antagonizmach, poczynawszy od starć kibiców sąsiednich klubów piłkarskich po czystki etniczne i ludobójstwo<sup>13</sup>.

Podobnie o tym samym, choć używając innego języka i kładąc akcenty na inne elementy, pisze Carl Schmitt. Kiedy w tożsamości zbiorowej pojawiają się jacyś „my” – pisze autor *Teologii politycznej* – zawsze konstruowani są w opozycji do „oni”, z których się wyodrębniają. Nie zawsze jednak oznacza to, że „my” i „oni” to relacja przyjaciel–wróg, zwykle jednak bywa to zróżnicowanie. Jest ono warunkiem koniecznym dla zaistnienia tożsamości politycznych. Dlatego też może ono w każdym momencie stać się początkiem antagonizmu, którego nie sposób wyeliminować<sup>14</sup>. Opozycja „my”–„oni” przypomina ponadto, że każdy porządek polityczny jest jednocześnie formą wykluczenia.

Teoretycznym punktem odniesienia dla procesu różnicowania są także wczesne pisma postkolonialne. Niektórzy autorzy, jak Edward Said, określają zachodnią tożsamość i kulturę jako ukształtowaną przez *logic of othering*, dehumanizującą i dewaluującą Innych, takich jak prymitywni, niecywilizowani, orientalni, czarni, niewierzący czy kobiety<sup>15</sup>. Edwin i Shirley Ardener nazywali ich grupami pozbawionymi głosu<sup>16</sup> (*muted groups theory*). Istotną cechą tej logiki jest odmawianie Innemu możliwości wypowiadania się w swoim imieniu, a zamiast tego przypisywanie mu cech, opinii i poglądów odnoszących się do własnej tożsamości i kultury. Said pisze o wyimaginowanej geografii, która tworzy z Orientu kategorię opartą, podobnie jak kategoria Innego, na redukcjonizmie, zdystansowaniu i swego rodzaju patologizacji<sup>17</sup>. Orient jest łączony i utrwalany z egzotyzacją, a jego funkcja polega na tym, by scharakteryzować go jako obcy i jednocześnie czynić z niego scenę teatralną, na której rozgrywa się spektakl, którego aktorzy i publiczność grają dla Europy<sup>18</sup>. To za sprawą dyskursów postkolonialnych i między innymi pracy Said’a pytanie, czy można przemawiać w imieniu Innego, którego głos został uciszony, stało się przedmiotem gorącej debaty. Dyskutowano, czy można przekroczyć „wyobcowanie” i nawiązać prawdziwe porozumienie z Innym.

<sup>11</sup> Zob. E. Levinas, *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*, Pittsburgh 1969.

<sup>12</sup> Zob. S. Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, London 1921; tenże, *Civilization and Its Discontents*, [w:] *Civilization, Society and Religion*, red. S. Freud, vol. 12, Harmondsworth 1930.

<sup>13</sup> Zob. A. Blok, *Honour and Violence*, Cambridge 2001.

<sup>14</sup> Zob. C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, wybór, przekład i wstęp M. A. Cichocki, Kraków 2000; C. Schmitt, *Lewiatan w teorii państwa Tomasza Hobbesa*, przeł. M. Falkowski, Warszawa 2008.

<sup>15</sup> Zob. E.W. Said, *Orientalism*, Harmondsworth 1985; tenże, *Culture and Imperialism*, London 1994.

<sup>16</sup> Zob. *Perceiving Women*, red. S. Ardner, New York 1975.

<sup>17</sup> Zob. E.W. Said, *Orientalism...*

<sup>18</sup> S.Q. Jensen, *Othering, Identity...*, s. 71-72.

## PROCES RÓŻNICOWANIA JAKO SYSTEMATYCZNA KONSEPCJA TEORETYCZNA

Opierając się na źródłach nakreślonych wyżej, Gayatri Spivak zaczęła używać pojęcia „Innego” w 1980 r. Zostało ono jednak przez nią usystematyzowane dopiero w 1985 r., w eseju *The Rani of Sirmur*, w którym analizuje ona trzy wymiary różnicowania obecne w materiałach przedstawiających brytyjski kolonializm w Indiach. Pierwszy wymiar dotyczy władzy i uświadamiania podwładnym, kto władzę posiada<sup>19</sup>, a co za tym idzie, utożsamieniu Innego z podwładnym/rządzonym<sup>20</sup>. W kategoriach społecznych wymiar ten jest u Spivak zilustrowany przez angielskiego kapitana, który podróżuje po Indiach, by powiedzieć tubylcom „komu podlegają” i kim są ich panowie. Drugi wymiar związany jest z konstruowaniem Innego jako patologicznego i moralnie gorszego. Jest on zilustrowany w liście od generała, który pisze o perfidnych góralach, brutalnych i nierokujących żadnych szans na poprawę. Trzeci wymiar oznacza, że wiedza i technologia są własnością potężnego imperialnego „ja”, a nie „kolonialnego Innego”. Został zilustrowany listem zarządu spółki kontrolnej z brytyjskich Indii Wschodnich, w którym stwierdza się, że armia indyjska nie powinna mieć dostępu do wiedzy i technologii<sup>21</sup>.

Warto zauważyć, że różnicowanie określane jest przez Spivak jako proces wielowymiarowy w tym sensie, że dotyka on kilku form różnicowania społecznego. Jako pojęcie można je łączyć również z koncepcją określaną później jako interseksjonalność<sup>22</sup>, czyli krzyżowanie się i nakładanie różnych kategorii społecznych (*interlocking systems of oppression*)<sup>23</sup>, wzmacniające dyskryminację grup i jednostek, np. gender, etniczności, rasy, klasy, orientacji seksualnej, narodowości, wieku, religii czy niepełnosprawności. Co ważne, zagadnienia różnicowania dotyczą konsekwencji rasizmu, seksizmu, klasizmu lub ich kombinacji w kategoriach symbolicznej degradacji, jak również procesów kształtowania tożsamości związanych z tą degradacją<sup>24</sup>.

<sup>19</sup> G. C. Spivak, *The Rani of Sirmur: an Essay in Reading the Archives*, „History and Theory” 1985, vol. 24, nr 3, s. 254.

<sup>20</sup> *Tamże*, s. 254-255.

<sup>21</sup> *Tamże*, s. 256.

<sup>22</sup> Pojęcie interseksjonalność (*intersectionality*) do dyskursu akademickiego wprowadziła Kimberlé Williams Crenshaw w latach 70. XX w., a upowszechniło się ono pod koniec lat 80. XX w. wraz z „czarnym feminizmem” i jego krytyką esencjalizmu. Kiedy przecina się kilka rodzajów dyskryminacji, nie mówimy o ich sumie, ale o współdziałaniu, np. doświadczenia czarnej kobiety nie można analizować, rozpatrując oddzielnie kategorie rasy i płci. K.W. Crenshaw, *Intersectionality: The Double Bind of Race and Gender*, „Perspectives Magazine” Spring 2004, s. 2.

<sup>23</sup> Zob. K.W. Crenshaw, *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, „University of Chicago Legal Forum” 1989, s. 139-167. K.W. Crenshaw, *Mapping the Margins – Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Colour*, „Stanford Law Review” 1991, vol. 43, nr 6, s. 1241-1299.

<sup>24</sup> K. Wren, *Cultural Racism: Something Rotten in the State of Denmark?*, „Social & Cultural Geography” 2001, vol. 2, nr 2, s. 144.

Teoria kształtowania tożsamości właściwa koncepcji różnicowania zakłada, że podporządkowanych spycha się do pozycji przedmiotów, tak jak Innym w dyskursie. W procesie tym to centrum ma moc opisywania, a Inne jest konstruowane jako gorsze. Należy zauważyć, że koncepcja Spivak nie odnosi się do fascynacji Innym oraz nie rozwija się wokół ambiwalencji czy egzotyki kolonialnego spojrzenia. Inny jest tu zawsze traktowany jako gorszy, a nie jako fascynujący.

Koncepcja Spivak współbrzmi ze współczesnymi zastosowaniami teorii różnicowania. Mette Andersson<sup>25</sup> używa tego pojęcia w odniesieniu do rasizmu, który dotyka Europejczyków pierwszego pokolenia<sup>26</sup>. Ruth Lister<sup>27</sup> definiuje różnicowanie jako proces rozgraniczania i rysowania linii między „nami” i „nimi” – między silniejszymi i słabszymi – przez co ustalany i utrzymywany jest dystans społeczny<sup>28</sup>. Michael Schwalbe<sup>29</sup> rozumie różnicowanie jako konstytuowanie grupy ludzi rozpoznawalnych z punktu widzenia grupy dominującej jako gorszych<sup>30</sup> lub jako proces, w którym grupa dominująca określa istnienie grupy podporządkowanych<sup>31</sup>. Proces różnicowania jednocześnie przyczynia się do etykietowania i grupa, który jest Inna, jest również moralnie i/lub intelektualnie gorsza. Inni traktowani są stereotypowo i ostatecznie odczłowieczani<sup>32</sup>. W konsekwencji proces różnicowania to proces dyskursywny, za pomocą którego grupy dominujące, które mogą, ale nie muszą stanowić liczebnej większości, definiują grupy podporządkowane, przypisując im problematyczne i/lub gorsze cechy.

Koncepcja różnicowania wzbudza także krytykę. Można bowiem zarzucić jej, że opiera się na dychotomii „ja–Inny” i w związku z tym nie wykracza poza binarność<sup>33</sup>. Ponadto ci, którzy są uznani za Innym, nie stają się, bynajmniej, za jej sprawą aktywnymi podmiotami. Różnicowanie może być więc w konsekwencji krytkowane jako teoria postkolonialna za *heroiczną, narcystyczną wiktymologię, która nie może nazwać sama siebie i jest bezgłośna*<sup>34</sup>, co znów stawia ją w jednej linii ze wspomnianą już *muted groups theory*. Andre Gingrich argumentuje nawet, że w teorii Spivak różnicowanie jest czymś,

<sup>25</sup> Mette Andersson – norweska socjolożka, profesorka Uniwersytetu w Bergen, zajmuje się etnicznością, rasizmem, migracjami.

<sup>26</sup> M. Andersson, *The Social Imaginary of First Generation Europeans*, „Social Identities” 2010, vol. 16, nr 1, s. 7.

<sup>27</sup> Ruth Lister – profesorka polityki społecznej na uniwersytecie w Loughborough, zajmuje się tematyką ubóstwa, socjalnego bezpieczeństwa i obywatelstwa kobiet.

<sup>28</sup> R. Lister, *Poverty*, Cambridge 2004, s. 101.

<sup>29</sup> Michael Schwalbe – profesor socjologii na North Carolina State University, zajmuje się nierównościami społecznymi.

<sup>30</sup> M. Schwalbe, *The Elements of Inequality*, „Contemporary Sociology” 2000, vol. 29, nr 6, s. 777.

<sup>31</sup> M. Schwalbe et al., *Generic Processes in Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis*, „Social Forces” 2000, vol. 79, nr 2, s. 423.

<sup>32</sup> S. H. Riggins, *The Rhetoric of Othering*, [w:] *The Language and Politics of Exclusion – Others in Discourse*, red. S. H. Riggins, Thousand Oaks 1997, s. 9; R. Lister, *Poverty...*, s. 102

<sup>33</sup> Zob. A. Gingrich, *Conceptualizing Identities...*

<sup>34</sup> C. Bhatt, *The Fetish of the Margins: Religious Absolutism, Anti-racism and Postcolonial Silence*, „New Formations” 2006, vol. 59, s. 101.



co robi dominująca większość, a ci, którzy poddawani są procesowi różnicowania, nie są niczym innym jak tylko podmiotami w procesie kolonialnej interpelacji<sup>35</sup>.

## JAK PROCES RÓŻNICOWANIA MA SIĘ DO KWESTII TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ?

Mimo iż idea integracji zadomowiła się w świadomości Europejczyków na dobre, to dobrze ma się w niej także idea dzielenia i różnicowania. Można postawić tu hipotezę, że tożsamość europejska budowana jest w opozycji do inności<sup>36</sup> i wszystko zależy od tego, kto liczy się jako bliźni przynależący do naszej wspólnoty moralnej<sup>37</sup>. Pytanie tylko: co z tego wynika?

Zagadnienie tożsamości odnosi się do dyskusji nad konstruowaniem wspólnoty i określaniem jej granic. Różnorodność w odniesieniu do praktyki politycznej polega na zdefiniowaniu zasad, według których przebiegać mają relacje między reprezentantami tzw. mainstreamu a przedstawicielami poszczególnych mniejszości. Jeśli wspólnota ta określana jest według wąsko zdefiniowanych kryteriów grupy dominującej, także wspólnota polityczna ograniczy się do grupy dominującej, a tym samym do wykluczania z niej Innych. Jeśli natomiast wspólnota odnosi się do zasad i norm, jej granice będą bardziej elastyczne, gdyż mogą być poddawane dyskusji i modyfikowane<sup>38</sup>.

Jürgen Habermas, dla którego interesujące są konstrukcje między narodem, państwem i demokracją, za pomocą których ów spór prowadzony jest na płaszczyźnie normatywnej<sup>39</sup>, sugeruje, że tożsamości narodowej nie można zastąpić uniwersalizmem praw człowieka i odłożyć zupełnie do lamusa. Choć gwarancją społecznej integracji zróżnicowanego społeczeństwa jest sam w sobie proces demokratyczny, to pytanie, czy nowoczesne społeczeństwa rozumieją siebie raczej jako narody czy narody obywateli, pozostaje już kwestią czysto empiryczną. Rozróżnienie to w szerszym kontekście dotyczy procesów ekskluzji i inkluzji mających w danych społeczeństwach miejsce. A świadomość narodowa takich społeczeństw oscyluje między poszerzoną inkluzją a odnawianym się wykluczeniem<sup>40</sup>.

Idea narodu opartego na koncepcji ludu sugeruje, że *demos* obywateli ma korzenie w ethnosie i stabilizuje się w politycznym zrzeszeniu wolnych i równych podmiotów prawa. Świadomość narodowa krystalizuje się wokół wspólnego pochodzenia, dziejów, języka i świadomych politycznie obywateli identyfikujących się z konstytucją danego państwa. Jednak przesłanką niezbędną do zainicjowania procesu demokratycznego nie

<sup>35</sup> A. Gingrich, *Conceptualizing Identities...*, s. 11.

<sup>36</sup> S. Konopacki, *Obywatelstwo europejskie...*

<sup>37</sup> R. Rorty, *Human Rights...*, s. 124.

<sup>38</sup> Zob. C. Geertz, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, przeł. M.M. Piechaczek, Kraków 2005.

<sup>39</sup> J. Habermas, *Uwzględniając Innego: studia do teorii politycznej*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa 2009, s. 138.

<sup>40</sup> *Tamże*, s. 136.

jest – zdaniem Habermasa – nacjonalizm. Przeciwnie, to postępujące włączanie ludności do grona obywateli dostarcza państwu świeckiego źródła legitymizacji i tworzy płaszczyznę abstrakcyjnej, zakorzenionej prawnie społecznej interakcji<sup>41</sup>. Tożsamość zbiorowa potrzebna jest, by osiągnąć względną homogenizację we wspólnej kulturze i zintegrować atomizujące się społeczeństwo. Sprawić, by mimo zróżnicowania stało się zdolną do działania jednością<sup>42</sup>.

Carl Schmitt, który pojęcia narodu używa jako łącznika spajającego tradycyjne zasady praworządnego państwa obywatelskiego z demokratyczną zasadą samookreślenia ludu i narodową homogeniczność uznaje za warunek demokratycznego sprawowania władzy politycznej, przeciwstawia lud (*Volk*) humanistycznie pojmowanej ludzkości (*Menschheit*) opartej na moralnym szacunku dla każdego. Centralnym pojęciem demokracji jest dla niego lud, nie ludzkość. A demokracja jako forma polityczna istnieje tylko w postaci demokracji narodu. Nie ma dla Schmitta czegoś takiego jak demokracja ludzkości<sup>43</sup>.

Natomiast z perspektywy Immanuela Kanta i Jeana Jacques’a Rousseau w demokratycznym samookreśleniu nie chodzi o sens wykluczający i potwierdzający narodową niepodległość, ale wręcz przeciwnie, o sens inkluzywny, włączający na równi wszystkich obywateli autonomicznego prawodawstwa. Taki inkluzywny ład polityczny opiera się na zrównywaniu dyskryminowanych i włączaniu marginalizowanych, nie wtłaczając ich przy tym w jednolitą formę wspólnoty narodowej. Ważną zasadą jest tu dobrowolność, a obywatelstwo polega na zgodzie na tworzenie wspólnoty<sup>44</sup>. W tym względzie Unia Europejska ma wiele do zaoferowania.

Problem pojawia się, gdy w demokratycznym społeczeństwie panująca kultura większości narzuca mniejszościom swoją formę życia i tym samym odmawia obywatelom reprezentującym różnorodność rzeczywistego równouprawnienia. Dotyczy to kwestii politycznych związanych z samorozumieniem i tożsamością. Zasada większości napotyka tu na swoją granicę, co obrazowała pierwsza część artykułu dotycząca procesu różnicowania jako takiego.

Habermas wyraźnie pisze, że dyskryminacji można położyć kres nie przez niepodległość narodową, lecz przez inkluzję wrażliwą na kulturowe tło indywidualnych i grupowych różnic. Taki problem „rodzimy mniejszości” występujący w społeczeństwach pluralistycznych zaostcza się w społeczeństwach wielokulturowych. Jeżeli jednak społeczeństwa te zorganizowane są jako państwa demokratyczne, istnieją drogi do wrażliwej na różnice inkluzji w postaci federalistycznego podziału władz, decentralizacji kompetencji państwa, zapewnienia autonomii kulturalnej, szczególnych praw grupowych i polityki równouprawnienia jako instrumentów służących ochronie mniejszości. Dzięki stosowaniu tych narzędzi zmienia się skład ogółu obywateli uczestniczących

<sup>41</sup> J. Habermas, *Uwzględniając...*, s. 137.

<sup>42</sup> E. W. Böckenförde, *Die Nation*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 30 September 1995. Cyt za: J. Habermas, *Uwzględniając...*, s. 137.

<sup>43</sup> C. Schmitt, *Verfassungslehre*, Berlin 1983, s. 228.

<sup>44</sup> J. Habermas, *Uwzględniając...*, s. 144.



w procesie demokratycznym bez naruszania jego zasad<sup>45</sup>. Istotne jest również, by taka równoprawna koegzystencja różnych wspólnot etnicznych, grup językowych, wyznań i form życia nie doprowadziła do fragmentaryzacji społeczeństwa. Członkowie tych różnych grup muszą bowiem przyswoić wspólny język polityczny i normy postępowania, by skutecznie uczestniczyć w rywalizacji o zasoby i ochronie interesów indywidualnych oraz grupowych na wspólnej arenie politycznej<sup>46</sup>.

Tymczasem za sprawą imperatywów ekonomicznych, globalnych procesów komunikacji oraz globalnego ryzyka wewnętrzna suwerenność państwa została wystawiona na zmiany i konieczność tworzenia instytucji zdolnych działać politycznie na płaszczyźnie ponadnarodowej. Traktat o Unii Europejskiej nie ustanawia jednak żadnej wyższej kompetencji samodzielnego, ponadnarodowego podmiotu prawnego. Legitymizacja Unii Europejskiej polega więc na zgodnych interesach jej krajów członkowskich, nie zaś na woli samookreślającego się narodu europejskiego organizującego się w państwo. Naród europejski politycznie nie istnieje. Dlatego też nie ma warunków, by wytworzyć europejską wolę narodową jako posiadającą legitymizację<sup>47</sup>. Można jednak wskazać na radykalne doświadczenie historyczne wiążące głęboko narody europejskie i opierające się na konieczności przezwyciężenia mentalności mającej korzenie w nacjonalistycznych mechanizmach wykluczenia. Ruch integracyjny ku społeczeństwu postnarodowemu nie zależy bowiem, zdaniem Habermasa, od substratu europejskiego narodu, ale od komunikacyjnej sieci politycznej europejskiej sfery publicznej, zakorzenionej we wspólnej kulturze politycznej tworzonej przez społeczeństwo obywatelskie z jego stowarzyszeniami, organizacjami pozarządowymi, ruchami obywatelskimi i partiami politycznymi, które mogą tworzyć europejski system<sup>48</sup>.

\* \* \*

Przedstawione wyżej poglądy Habermasa datować można na 1996 r., wówczas ukazało się pierwsze wydanie *Uwzględniając Innego*. Czy jest to diagnoza jeszcze aktualna? Filozof znany z aktywnego udziału w dyskusji o integracji Europy bardzo wyraźnie zaznacza, iż tym, co łączy ludzi, nie jest już tylko XIX-wieczna więź etniczna, ale raczej deliberatywna procedura kształtowania opinii i woli, dzięki której obywatele gwarantują sobie wzajemną ochronę autonomii prywatnej i publicznej<sup>49</sup>. Habermas świadom, że demokratyczna polityka, w której obywatele biorą czynny udział, odbywa się na poziomie państw narodowych<sup>50</sup>, przekonany jest również, że silniejsza demokratyczna

<sup>45</sup> Tamże, s. 155.

<sup>46</sup> J. Raz, *Multiculturalism: A Liberal Perspective*, „Discent” 1994, nr 4, s. 7.

<sup>47</sup> H. Lübbe, *Abschied vom Superstaat*, Berlin 1994, s. 100.

<sup>48</sup> J. Habermas, *Uwzględniając...*, s. 158.

<sup>49</sup> Tenże, *O wewnętrznym powiązaniu między państwem prawą a demokracją*, przeł. B. Markiewicz, „Przegląd Filozoficzny” 1995, nr 4.

<sup>50</sup> Ale przyznaje on, że już na poziomie ponadnarodowym decyzje podejmowane są często bez ich demokratycznej legitymizacji.

legitymizacja struktur unijnych<sup>51</sup> wymagałaby głębszej integracji politycznej w celu zabezpieczenia zarówno mechanizmów rynkowych, jak i roszczeń socjalnych. Mogłoby do niej dojść, jeżeli udałoby się połączyć *zinstytucjonalizowane kształtowanie opinii i woli z nieformalną sferą komunikacji społecznej*<sup>52</sup>. Jest to warunek wykroczenia obywatelstwa i tożsamości narodowej poza granice państwowe do ponadnarodowej sfery publicznej, który mógłby dokonać się za sprawą procesów dyskursywnego dochodzenia do porozumienia.

Projekt zbudowania pewnego poziomu tożsamości europejskiej, o którym pisał Habermas, tkwił u politycznych podstaw Unii Europejskiej. Za pomocą literatury, szkolnictwa i edukacji, podobnie jak w przypadku procesu tworzenia się państw narodowych, miała wytworzyć się europejska sfera publiczna ludzi, którzy biorą udział we wspólnej debacie. Habermas uważał, że patriotyzm konstytucyjny może stać się modelem politycznego funkcjonowania dla Europy. Tymczasem w aspekcie tożsamościowym Europa okazała się przestrzenią trudną. Habermas świadom, że każde z państw europejskich ma sąsiadów, z którymi toczyło wojny, uważał, iż należy krytycznie przepracować pamięć europejską i spróbować napisać wspólną historię, stworzoną na podstawie uniwersalnych doświadczeń wspólnych wartości<sup>53</sup>, co nie do końca się udało.

Od momentu przeprowadzenia kolejnych referendum konstytucyjnych i kryzysu finansowanego w Grecji wiemy, że wizja Habermasa jest rozbieżna z wizją obywateli. Sam projekt europejskiej sfery publicznej okazał się niewystarczający zarówno w sensie opisowym, jak i normatywnym. Napotkał na opór ze względu na deficyt demokracji oraz brak poczucia sprawczości obywateli. Opinia publiczna, która okazała się zorganizowana głównie w ramach państw narodowych, nie była wystarczająco silna, by budować projekt wspólnej, opartej na solidarności sfery publicznej. Z dwóch konkurencyjnych wizji przestrzeni publicznej – Habermasowskiej, opierającej się na tym samym języku, oraz proponowanej przez Paula Ricoeura, opartej na tłumaczeniach<sup>54</sup> – wygrała ta druga. Proces integracji Unii osiągnął fazę regresu i stagnacji. Społeczna, ekonomiczna i polityczna sytuacja w Europie znacznie się skomplikowała. Wskazane przez Habermasa wartości w praktyce okazały się niewystarczające do przezwyciężenia odmiennych kulturowo światów życia wspólnot politycznych wchodzących w skład struktur unijnych<sup>55</sup>.

Dlatego też w dobie licznych przykładów dzielenia i segregowania na swoich i obcych, które obserwować możemy w przestrzeni publicznej Unii Europejskiej, odwołanie się do mechanizmu i logiki procesu różnicowania wydaje się użytecznym narzędziem

<sup>51</sup> R. Wonicki, *Bezdroża sprawiedliwości*, Warszawa 2017, s. 200-211.

<sup>52</sup> J. Habermas, *Obywatelstwo państwowe a tożsamość narodowa*, [w:] tenże, *Faktyczność i obowiązki: teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005, s. 563.

<sup>53</sup> *Wizja demokracji w myśli Habermasa. Rozmowa z Agnieszką Nogal*, „Teologia Polityczna”, [online] [https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-nogal?fbclid=IwAR1wQRXgy-mD\\_cEHysVsDqdGr8qC8\\_Q9r6iBHC8DyO0-nw\\_C2jlvxZTS58g](https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-nogal?fbclid=IwAR1wQRXgy-mD_cEHysVsDqdGr8qC8_Q9r6iBHC8DyO0-nw_C2jlvxZTS58g), 29 VI 2020.

<sup>54</sup> Zob. P. Ricoeur, *Time and Narrative*, Chicago 1984.

<sup>55</sup> R. Wonicki, *Bezdroża...*, s. 200-211.

analizy zagadnienia tożsamości europejskiej. Warto mieć świadomość jego źródeł, a także jego politycznych konsekwencji.

## BIBLIOGRAFIA

- Andersson M., *The Social Imaginary of First Generation Europeans*, „Social Identities” 2010, vol. 16, nr 1, s. 3-21, <https://doi.org/10.1080/13504630903465845>.
- Bhatt C., *The Fetish of the Margins: Religious Absolutism, Anti-racism and Postcolonial Silence*, „New Formations” 2006, vol. 59, s. 95-115.
- Blok A., *Honour and Violence*, Cambridge 2001.
- Burszta W., *Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje*, Poznań 1998.
- Crenshaw K.W., *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, „University of Chicago Legal Forum” 1989, s. 139-167.
- Crenshaw K.W., *Mapping the Margins – Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Colour*, „Stanford Law Review” 1991, vol. 43, nr 6, s. 1241-1299, <https://doi.org/10.2307/1229039>.
- de Beauvoir S., *The Second Sex*, London 1997.
- Freud S., *Civilization and Its Discontents*, [w:] *Civilization, Society and Religion*, red. S. Freud, vol. 12, Harmondsworth 1930.
- Freud S., *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, London 1921, <https://doi.org/10.1037/11327-000>.
- Geertz C., *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, przeł. M.M. Piechaczek, Kraków 2005.
- Gingrich A., *Conceptualizing Identities*, [w:] *Grammars of Identity/Alterity – A Structural Approach*, red. G. Bauman, A. Gingrich, Oxford 2004.
- Girard R., *Kozioł ofiarny*, przeł. M. Goszczyńska, Łódź 1987.
- Habermas J., *Obywatelstwo państwowe a tożsamość narodowa*, [w:] *Faktyczność i obowiązywanie: teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005.
- Habermas J., *O wewnętrznym powiązaniu między państwem prawa a demokracją*, przeł. B. Markiewicz, „Przegląd Filozoficzny” 1995, nr 4.
- Habermas J., *Uwzględniając Innego: studia do teorii politycznej*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa 2009.
- Jensen S.Q., *Othering, Identity Formation and Agency*, „Qualitative Studies” 2011, vol. 2, nr 2, s. 63-78, <https://doi.org/10.7146/qs.v2i2.5510>.
- Konopacki S., *Obywatelstwo europejskie w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Łódź 2005.
- Lacan J., *The Seminar of Jacques Lacan. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-1955*, New York 1988.
- Lévi-Strauss C., *Tristes tropiques*, Harmondsworth 1955.
- Levinas E., *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*, Pittsburgh 1969.
- Lister R., *Poverty*, Cambridge 2004.

- Lübbe H., *Abschied vom Superstaat*, Berlin 1994.
- Perceiving Women*, red. S. Ardner, New York 1975.
- Raz J., *Multiculturalism: A Liberal Perspective*, „Discent” 1994, vol. 4.
- Ricoeur P., *Time and Narrative*, Chicago 1984, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713519.001.0001>.
- Riggins S. H., *The Rhetoric of Othering*, [w:] *The Language and Politics of Exclusion – Others in Discourse*, red. S. H. Riggins, Thousand Oaks 1997.
- Rorty R., *Human Rights, Rationality and Sentimentality*, [w:] *On Human Rights*, red. S. Shute, S. Hurley, New York 1993, s. 112-134.
- Said E.W., *Orientalism*, London 1995.
- Said E.W., *Orientalism*, Harmondsworth 1985.
- Said E.W., *Culture and Imperialism*, London 1994.
- Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, wybór, przekład i wstęp M.A. Cichocki, Kraków 2000.
- Schmitt C., *Lewiatan w teorii państwa Tomasza Hobbesa*, przeł. M. Falkowski, Warszawa 2008.
- Schmitt C., *Verfassungslehre*, Berlin 1983.
- Schwalbe M., *The Elements of Inequality*, „Contemporary Sociology” 2000, vol. 29, nr 6, s. 775-781, <https://doi.org/10.2307/2654084>.
- Schwalbe M. et al., *Generic Processes in Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis*, „Social Forces” 2000, vol. 79, nr 2, s. 419-452, <https://doi.org/10.2307/2675505>.
- Spivak G.C., *Revolutions That Yet Have No Model: Derrida's Limited Inc.*, „Diacritics” 1980, vol. 10, nr 4, s. 29-49, <https://doi.org/10.2307/464864>.
- Spivak G.C., *The Rani of Sirmur: an Essay in Reading the Archives*, „History and Theory” 1985, vol. 24, nr 3, s. 247-272, <https://doi.org/10.2307/2505169>.
- Stomma L., *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986.
- Wizja demokracji w myśli Habermasa. Rozmowa z Agnieszką Nogal*, „Teologia Polityczna”, [online] [https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-nogal?fbclid=IwAR1wQRXgy-mD\\_cEHysVsDqdGr8qC8\\_Q9r6iBHC8DyO0-nw\\_C2jIvxZTS58g](https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-nogal?fbclid=IwAR1wQRXgy-mD_cEHysVsDqdGr8qC8_Q9r6iBHC8DyO0-nw_C2jIvxZTS58g).
- Wonicki R., *Bezdroża sprawiedliwości*, Warszawa 2017.
- Wren K., *Cultural Racism: Something Rotten in the State of Denmark?*, „Social & Cultural Geography” 2001, vol. 2, nr 2, s. 141-163, <https://doi.org/10.1080/14649360120047788>.

---

**Dr hab. Edyta PIETRZAK** – profesor Politechniki Łódzkiej. Pracuje w Instytucie Nauk Społecznych i Zarządzania Technologiami PŁ. Autorka ponad osiemdziesięciu publikacji naukowych, redaktorka naczelna rocznika „Civitas Hominibus”, ekspertka w projektach społecznych UE. Zajmuje się teoriami społeczeństwa obywatelskiego, periferiami i marginaliami sfery publicznej oraz polityką różnorodności.